

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

4-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

B.M.Qandov	Turor risqulovning turkistonda milliy davlat qurilishi sohasiga qo'shgan hissasi.....	302
U.J.Mansurov	Turkistonda mustamlakachilik siyosatiga qarshi jadidchilik harakatining o'ziga xos jihatlari.....	308
M.M.Alimova	1920-1930 yillardagi kooperatsiya tizimi sistemasi	312
J.Museyibzada	Improving Uzbekistan's economic cooperation through international organizations.....	315
A.A.Azizov	Turonning qadimgi o'yinlariga oid ayrim mulohazalar (aqliy o'yinlar misolida)	324
A.T.Ahmedov	Mustaqil O'zbekistonda kasaba uyushma tashkilotlarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari	328
D.A.Urinbayeva	Mustaqillik yillarida yoshlarni harbiy kasbga yo'naltirishda harbiy vatanparvarlik tarbiyasining o'rni.....	334
T.Ch.Xoliyarov	Makedoniyalik Aleksandr nomi bilan bog'liq shaharlar tarixiy geografiyasi	340
X.X.Mamajonov	Amir Temur hayoti va davlatchilik faoliyati tarixining usmoniy imperiyasi tarixshunosligida o'rganilishiga doir ayrim fikr va mulohazalar	347
I.S.Yusupov	Mustaqillik yillarida O'zbekistonda pochta aloqa tizimiga raqamli xizmat turlarini joriy qilinish tarixi	351
F.K.Jumanazarova	Ijtimoiy himoya tizimida xotin-qizlar bandligini ta'minlanishining maqsad va vazifalari hamda amalga oshirish mexanizmlari.....	356
U.X.Gulmatov	O'zbekiston SSR transporti va uning sovet hukumati iqtisodiyotidagi o'rni	359
ADABIYOTSHUNOSLIK		
U.B.Matmurotova	Badiiy tarjimada stilistik muvofiqlik - stilistik vositalardan biri o'xshatish misolida.....	364
Sh.A.Safarova	"Layli va Majnun" dostonining na't bobida an'ana va poetik yangilanish	369
D.I.Nazarova	Hozirgi aruziy she'rlarda fonetik hamda leksik-stilistik o'zgarishlar	374
TILSHUNOSLIK		
A.B.Uralov	Til sathlarida nomutanosiblik	381
A.Sh.Muxamadiyev	Properties of expressification of verbal aggression in uzbek and english literature.....	386
Sh.M.Sultonova, S.I.Sodiqova	Ismlarning qo'llanilish dinamikasi sotsiomadaniy muammo sifatida	393
U.Sh.Turaeva	Yuridik terminlar tarjimasida sinonimiya tarjima muammosi sifatida.....	398
Y.T.Rakhmonkulova	A comparative study of kinship aphorisms in english and uzbek languages	401
O.F.Turdaliyev	"Guliston" asarida somatik birliklarning qo'shma fe'l yasalishidagi roli	405
M.O.Usarova	Ingliz va o'zbek tillarida salomatlik va kasallikka oid maqollarning semantik xususiyatlari	413
Ч.Х.Чамолов, Ф.Р.Мандонова	Смысловые нюансы соматических фразеологических единиц в селе хушер	417
B.Q.Nomonov	Matbaa va qadoqlash sohasi terminlarining leksik struktur tadqiqi.....	426

UO'K: 8.81.81-23

“GULISTON” ASARIDA SOMATIK BIRLIKLARNING QO‘SHMA FE‘L YASALISHIDAGI ROLI**РОЛЬ СОМАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ОБРАЗОВАНИИ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ГУЛИСТАН»****THE ROLE OF SOMATIC UNITS IN THE FORMATION OF COMPOUND VERBS IN THE WORK "GULISTAN"**

Turdaliyev Olimjon Fayzullajon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

“Guliston” asarida ot+yordamchi fe‘l modelidagi qo‘shma fe‘llarda ism qism sifatida aniq va mavhum otlar, tub va yasama otlar ham kelishi kuzatiladi. Asarda aniq otlar sirasiga kiruvchi somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo‘shma fe‘llar ham ko‘p uchraydi. Ular bilan hosil qilingan qo‘shma fe‘llarda aksariyat holatlarda ism qism vazifasida kelgan somatik birlik o‘z leksik ma‘nosini yo‘qotadi. Somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo‘shma fe‘llarni ichki guruhlariga ajratish, statistik tahlilini amalga oshirish ularning qo‘shma fe‘llar yasalishidagi o‘rnini belgilab beradi. “Somatik birlik+yordamchi fe‘l” modeli asosida yasalgan qo‘shma fe‘llarning aksariyatida umumiy ma‘no somatik birlik ifoda etgan a‘zo yordamida amalga oshiriladigan ish-harakat yoki holatdan kelib chiqadi. Mazkur fe‘llarni semantik jihatdan tahlil qilish ularning ma‘naviy strukturasi somatik birlik ifoda etadigan ma‘nolarning qay darajada ishtirok etishini ko‘rsatib beradi.

Аннотация

В произведении «Гулистан» отмечается, что конкретные и отвлечённые существительные, производные и непроизводные существительные выступают как существительные в составных глаголах модели существительное+вспомогательный глагол. В работе встречается много сложных глаголов, образованных при участии соматических единиц, принадлежащих к ряду конкретных существительных. В образованных с ними сложных глаголах в большинстве случаев соматическая единица, выступающая в составе существительного, теряет лексическое значение. Разделение сложных глаголов, произведенное с участием соматических единиц, на внутренние группы, проведение статистического анализа определяет их место в образовании сложных глаголов. В большинстве сложных глаголов, составленных по модели «соматическая единица+вспомогательный глагол», общее значение извлекается из действия или состояния, совершаемого с помощью части, представленной соматической единицей. Семантический анализ этих глаголов показывает, насколько значения, выраженные соматической единицей, включены в их семантическую структуру.

Abstract

In the work “Guliston” it is observed that concrete and abstract nouns, basic and artificial nouns appear as nouns in compound verbs of the noun+auxiliary verb model. In the work, there are many compound verbs formed with the participation of somatic units belonging to the series of specific nouns. In the compound verbs formed with them, in most cases, the somatic unit, which acts as a part of the noun, loses its lexical meaning. Separation of compound verbs made with the participation of somatic units into internal groups, carrying out a statistical analysis determines their place in the formation of compound verbs. In most of the compound verbs made on the basis of the "somatic unit+auxiliary verb" model, the common meaning is derived from the action or state performed with the help of the part represented by the somatic unit. The semantic analysis of these verbs shows to what extent the meanings expressed by the somatic unit are involved in their semantic structure.

Kalit so‘zlar: somatik birlik, qo‘shma fe‘l, yordamchi fe‘l, sar, pā, dast, češm.

Ключевые слова: соматическая единица, сложный глагол, вспомогательный глагол, сар, пā, даст, чешм.

Key words: somatic unit, compound verb, auxiliary verb, sar, pā, dast, češm.

KIRISH

Fors tili va uning yozma yodgorliklari ham dunyo olimlarining diqqatini o'ziga qaratgan madaniy meros hisoblanadi. Bu tilda ijod qilgan shoirlar va mutafakkirlar tomonidan qoldirilgan asarlar o'rta asrlardan oq dunyoning turli tillariga tarjima qilingan. Sa'diy Sheroziyning "Guliston" asari ana shunday asarlardan. Didaktik ruhda yozilgan bu asar XVII asrdayoq Yevropa tillariga tarjima qilingan. Xususan, rus tiliga bir necha bor o'g'irilgan. Rus eronshunoslari tomonidan fors tilining turli grammatik masalalariga bag'ishlangan bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari va tekshirishlar amalga oshirilgan. Fe'l boshqa barcha so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab, ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. A.Quronbekov tomonidan "Fors tilidagi fe'llarda so'z yasalihi Eron tilshunosligining eng chigal va oxirigacha hal qilinmagan problemalaridan biri" ekanligi ta'kidlanadi. Agar qo'shma fe'llarni so'z birikmasi deb qarasaq, unda bu so'z turkumiga kirmaydi, balki sintaktik kategoriyaga aylanadi. Agar bu qo'shma so'zlarning analitik shakli deb qarasaq, bu qo'shma fe'llar bir xil tipdagi birikmalar emas, bir qismi erkin birikmalar". [1, 91] Ushbu fikrlardan kelib chiqib, quyida qo'shma fe'llarning "somatik birlik+fe'l" modeli asosida yasalgan turini tahlilga tortamiz, ularning struktur-semantik va morfologik xususiyatlarini yoritamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Fors tili fe'l sistemasi yuzasidan eron tilshunoslari N.Alipur, P.Albo'rziy, A.A.Partav, E.Huvayniy, H.A.Giviy, H.Anvari, P.N.Xonlariy, G'.Arjang, Hayyompur, A.A.Faqihiy, A.Qarib, M.Mashkuhiddin, M.Muiyniyon, rus eronshunoslari Y.E.Bertels, L.S.Peysikov, Y.A.Rubinchik, A.F.Barishnikov, ingliz eronshunoslari D.C.Phillot, C.Nouri, R.Levy, turk tilshunosi M.Kanar kabi olimlar tomonidan bajarilgan ilmiy ishlar katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbek eronshunoslari tomonidan fors tilidagi qo'shma fe'llar yuzasidan monografik ishlar amalga oshirilmagan. Faqatgina A.Quronbekov, X.Alimova, D.Ahmedova, V.Vahidov, Z.Arifjanov, N.Nuritdinov, H.Mirzahmedova, N.Ahmedjonova, D.Azimjonova, Z.Alimova, M.Omonov kabi olimlarning ilmiy ishlarida qo'shma so'zlar, xususan, fe'l turkumi va qo'shma fe'llar bilan bog'liq ba'zi jihatlar o'rganilgan.

Mazkur mavzuning o'rganilishi o'zbek tilshunosligida ayrim maqolalar va ba'zi tadqiqotlarning kichik qismlarida umumiy xarakter va ba'zi misollar berish bilan cheklangan. Shu sababli fors tilidagi qo'shma fe'llar mavzusini o'rganish hozirgi vaqtda muhim hisoblanadi.

Mavzuni yoritishda morfologik, semantik va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

"Guliston" asarida somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo'shma fe'llarni ism qism tananing qaysi a'zosini ifoda etishiga ko'ra quyidagi ichki guruhlariga ajratish mumkin:

سر (Sar – bosh) so'zi ishtirok etuvchi "ot+yordamchi fe'l" modeli qo'shma fe'llar.

X.Z.Alimova سر (sar-bosh) so'zining semantik strukturasi 9ta sema mavjudligi hamda ularning ichida "tananing bo'yindan yuqori qismi" semasi yetakchilik qilishini ko'rsatadi [2, 15]. Mazkur so'z qo'shma fe'llarda ism qism sifatida kelganda ham o'z ma'nosidan uzoqlashadi. "Guliston" asarida sar so'zi ishtirok etgan qo'shma fe'llarning 61 o'rinda qo'llangani aniqlandi. Quyidagi bayt tarkibida sar (bosh) so'zi qo'shma fe'l yasalihi eng faol ishlatiladigan kardan (qilmoq) fe'li bilan ko'chma ma'nodagi qo'shma fe'l yasaganini kuzatish mumkin. Sar (bosh) va kardan (qilmoq) fe'li sar kardan – (so'zma-so'z bosh qilmoq) ochilmoq, yorib chiqmoq, boshlamoq, suhbat qurmoq) qo'shma fe'lining morfem tarkibiy qismi sifatida o'zining leksik ma'nosini tamoman yo'qotgan:

خذر کن ز دود درونهای ریش
که ریش درون عاقبت سر کند

Xazar kon zi dud-e darunhā-ye riš

Ke riš-e darun āyebat sar konad.

Mazmuni: Qalbi xasta kishilarning ohidan o'zingni tortginki, oqibat bir kuni qalb yarasi yoriladi.

Quyidagi jumlada esa sar so'zining āmadan (kelmoq) fe'li bilan ko'chma ma'noli sar āmadan – (so'zma-so'z – bosh kelmoq) "komil bo'lmoq", "tugatmoq", "tamomlamoq", "vafot etmoq" kabi ma'nolarni ifoda etuvchi qo'shma fe'l yasaganini ko'rish mumkin:

یکی در صنعت کشتی گرفتن سر آمده بود.

Yeki dar san'at-e košti gereftan sar āmade bud. (G. 120-bet).

Tarjimasi: Bir kishi kurash tushish san'atida komillikka erishgan edi.

TILSHUNOSLIK

Quyidagi jumlada *sar* soʻzining *nehādan* sodda feʼli bilan hosil qilgan qoʻshma feʼlni ikki oʻrinda kuzatishimiz mumkin:

زر بده مرد سپاهی را تا سر بنهد
و گرش زر ندهی سر بنهد در عالم

Zar bedeh mard-e sepāhirā tā sar benehad,
Wa garaš zar nadehi, sar benehad dar ālam (G. 87-bet).

Mazmuni: *Jon fido qilishlari uchun lashkarga zar (oltin) ber, va agar zar bermasang, tarqalib ketadi.*

Sar (*bosh*) soʻzi bilan yasalgan qoʻshma feʼllarning semantikasida mazkur soʻzning u yoki bu semasi asosiy planga chiqadi va qoʻshma feʼlning umumiy hosila maʼnosida yetakchi sema maqomini xususiyashtiradi.

Yuqorida keltirilgan misollardan tashqari “Guliston”da quyidagi qoʻshma feʼllar uchraydi:

1. *Sar*+sodda feʼl: *Sar tāftan, sar āmadan, sar gereftan, sar bāxtan, sar kašidan.*
2. *Sar*+prefiksli feʼl: *sar bar tāftan, sar bar āwardan, sar bar dāštan, sar bar gereftan.*
3. *Sar*+qoʻshma feʼl: *sar bāz zadan, sar forud āwardan.*

چشم (češm – koʻz) soʻzi ishtirok etuvchi “ot+yordamchi feʼl modeli” qoʻshma feʼllar. “Guliston” asarida 7 oʻrinda *češm* soʻzi ishtirok etgan, 5 oʻrinda uning sinonimi *dide* soʻzi ishtirok etgan qoʻshma feʼllarning ishlatilishi kuzatiladi. “Dehxudo” lugʻatida *češm* soʻziga quyidagicha izoh beriladi:

[چشم. چ / چ.] [!] معروفست که عرب «عين» گویند. (برهان). ترجمه عین. (آندراج) آن جزء از بدن انسان و حیوان که بر بالای آن ابرو جا گرفته و آلت دیدنست. (فرهنگ نظام)

“Maʼlumki, arablar ayn deyishadi”. (Burxon) “ayn”ning tarjimasini. (Onandroj). U inson va hayvon tanasining bir uzvi boʻlib, koʻrish aʼzosisidir, tepasida qosh joylashgan” [3, 138]. Mazkur soʻz bilan hosil qilingan qoʻshma feʼllar “Guliston” asarida boshqa somatik birliklarga nisbatan juda kam uchraydi. Asarni oʻrganish davomida *češm* soʻzi bilan yasalgan quyidagi qoʻshma feʼllarga duch keldik:

هر آن که تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت
دماغ بیهده پخت و خیال باطل بست.

Har ān ke toxm-e badi kešt wa češm-e niki dāšt
Demāy-e bihode poxt wa xiyāl-e bātel bast.

Mazmuni: *Har kimki yomonlik ekib, yaxshilikni umid qiladigan boʻlsa, behuda fikr-u ahmoqona xayol qilibdi.*

Mazkur jumlada *چشم (češm – koʻz)* soʻzi *داشتن (dāštan – bor boʻlmoq, ega boʻlmoq)* sodda feʼli bilan maʼnoviy jihatdan birikib, “umid qilmoq” maʼnosidagi qoʻshma feʼlni yasagan. Koʻrinadiki, qoʻshma feʼlning har ikki morfem qismi oʻzining avvalgi leksik maʼnosini tamoman yoʻqotgan. Umumiy hosila maʼno qoʻshma feʼlni tashkil qiluvchi qismlarning maʼnosidan kelib chiqmaydi. Koʻrsatilgan feʼl asarning turli oʻrinlarida bir necha marotaba qoʻllangan va har oʻrinda “umid qilmoq”, “kutmoq” maʼnosini ifodalab kelgan.

Yuqorida keltirilgan misollardan tashqari “Guliston” asarida quyidagi qoʻshma feʼllar uchraydi: *češm foru bastan, češm bar gereftan, češm pušidan, češm oftādan.*

Dide soʻzi ishtirokida: *dide dar bastan, dide šekiftan, dide barham bastan, dide bastan, dide bar kardan.*

زبان (zabān – til) soʻzi ishtirok etuvchi “ot+yordamchi feʼl” modeli qoʻshma feʼllar. Mazkur soʻz bilan yasalgan qoʻshma feʼllar ham asarda 11 oʻrinda uchraydi. “Guliston” asarini lisoniy tekshirish davomida bir qoʻshma feʼlning ikki oʻrinda ikki xil morfologik shaklda va ikki xil sintaktik funksiyada qoʻllangani kuzatildi. Quyidagi jumlada kontakt holatda hozirgi kelasi zamondagi kesim vazifasida kelgan:

که فردا چو بیک اجل در رسد
بحکم ضرورت زبان در کشی.

Ke fardā ču payk-e ajal dar rasad,
Behokm-e zarurat zabān dar kaši (G. 23-bet).

Mazmuni: *Ertaga ajal oʻqi yetib kelgan paytda zarurat hukmi bilan tilingni tiyib turasan.*

Quyidagi jumlada esa *کشیدن* زبان در کشیدن (*zabān dar kašidan*) feʼlining distant holatda, infinitiv shaklda, toʻldiruvchi vazifasida kelishi kuzatiladi:

فی الجملة زبان از مکالمه او در کشیدن قوت نداشتم ..

Filjomle, zabān az mokāleme-ye u dar kašidan youwat nadāštam. (G. 26-bet).

Tarjimasi: *Xullas, uning suhbatidan til tiyishga quvvat topolmadim.*

Ba'zi o'rinlarda *zabān* so'zi ishtirokida yasalgan qo'shma so'zlarning ham qo'shma fe'lda ism qism funksiyasida kelishi uchraydi:

دریغ این بنده با حسن و شمایللی که دارد زبان درازی و بی ادبی نکرد.

Dariy in bande, bā hosn wa šamāyeli ke dārad agar zabān derāzi wa biadabi nakard.

Tarjimasi: *Afsus, bu qul shunday husni-yu, kelishgan qomatiga yarasha beadablik va betgachoparlik qilmaganda.*

Quyidagi jumlada *zabān bastan* fe'li shaxssiz gaplarning asosiy fe'li maqomida infinitiv shaklda kelishi kuzatiladi:

شاید پس کار خویشتن بنشستن
لیکن نتوان زبان مردم بستن.

Šāyad pas-e kār-e xištan benešastan

Likan natawān zabān-e mardom bastan.

Mazmuni: *O'z ishining ortidan ketish mumkin, ya'ni hech kim bilan ishi bo'lmasdan yurish mumkin, lekin odamlarning o'g'zini yopib bo'lmaydi.*

روی (ruy – yuz) so'zi ishtirok etuvchi qo'shma fe'llar. "Guliston" asarida *روی (ruy)* so'zi ishtirok etgan qo'shma fe'llar 23 o'rinda uchraydi. Ushbu so'z bilan yasalgan qo'shma fe'llarning matnda aksariyat o'rinlarda distant holatda kelishi kuzatiladi. Shuningdek, asarni o'rganish davomida shu narsa ayonlashdiki, *ruy+yordamchi fe'l* tipidagi qo'shma fe'llar distant holatda kelganda az predlogli to'ldiruvchilarni boshqarib kelgan:

Ruy gardānidan – 1. Yuz o'g'irmoq. 2. Tark etmoq. [4, 734]

روی از محاوره او گردانیدن مروت ندانستم که یار موافق بود و ارادت صادق.

Ruy az mahāware-ye u gardānidan moruwvat nadānestamke, yār-e mowāfey bud wa erādat-e sādey.

Tarjimasi: *Uning suhbatini rad etishni muruvvat bilmadimki, sodiq va vafoli do'st edi.*

Ruy tāftan – 1. Xo'mraymoq, 2. Yuz o'g'irmoq. 3. Umid uzmoq. [4, 734]

از طبیعت بزرگان بدیع است روی از مصاحبت مسکنان تافتن و فایده و برکت دریغ داشتن...

Az tabiat-e bozorgān badiye ast ruy az mosāhebat-e meskinān tāftan wa fāyde wa barakat dariy dāštan. (G. 148-bet).

Tarjimasi: *Miskinlarning suhbatidan yuz o'g'irish va ulardan foyda va barakatni darig' tutish ulug'larning tabiatidan uzoqdur.*

Aksariyat holatlarda *روی (ruy)* so'zi bilan yasalgan qo'shma fe'llarda mazkur so'z o'zining leksik ma'nosidan uzoqlashadi:

شنیدم که ملک را در آن قرب دشمنی صعب روی نمود.

Šenidam ke, malekrā dar ān yorob došman-e sa'b ruy namud. (G. 54-bet).

Tarjimasi: *Eshitdimki, o'sha yaqinda podshohga bir kuchli dushman yuz ko'rsatdi.*

Yuqoridagi jumla tarkibida kelgan *روی نمودن (ruy namudan* – (so'zma-so'z *yuz ko'rsatmoq) ko'rinmoq, paydo bo'lmoq) qo'shma fe'lida ham ism va fe'l qism leksik ma'nosini qisman yo'qotgan.*

Quyidagi jumla tarkibida esa *نهادن (nehādan* – *qo'yomoq) fe'li bilan qo'shma fe'l yasaganini ko'rish mumkin:*

لاجرم دشمنی صعب روی نهاد همه پشت یکی از پادشاهان پیشین در رعایت مملکت سستی کردی و لشکر به سختی داشتی بدادند.

Yeki az pādšāhān-e pišin dar reāyat-e mamlekat sosti kardi wa laškar be saxti dāšti lājaram došmani sa'b ruy nehād, hame pošt dādand. (G. 85-bet).

Tarjimasi: *Burungi podshohlardan biri mamlakatni boshqarishda loqaydlik qilar va lashkarni qahatchilikda tutar edi, oxir oqibat bir ulug' dushman yuz ko'rsatdi va hamma podshohga orqa o'girdi.*

روی (ruy) so'zining bir necha komponentlardan iborat qo'shma fe'llarda ism qism vazifasida kelish holati ham uchraydi. Bunday qo'shma fe'llarni murakkab qolipdagi so'zlar sifatida ta'riflash mumkin. "Guliston" asarida aksariyat o'rinlarda murakkab qolipli qo'shma fe'llarning birinchi komponenti distant holatda kelishi kuzatiladi:

ملک روی از ین سخن درهم آورد.

TILSHUNOSLIK

Malek ruy az in soxan dar ham āward. (G. 49-bet).

Tarjiması: *Podsho bu soʻzdan yuzini burishtirdi.*

Quyidagi jumlada esa qoʻshma feʼlining odatiy kontakt holatda kelishini koʻrishimiz mumkin:

چون لشکر از هر دو طرف روی در هم آوردند اول کسی که به میدان در آمد این پسر بود.

Čun laškar az har do taraf ruy dar ham āwardand awwal kasi ke be meydān dar āmad, in pesar bud. (G. 54-bet).

Tarjiması: *Har ikki tomondan lashkar yuz koʻrsatganda, jang maydoniga kirgan birinchi odam shu oʻgʻil boʻldi.*

Mazkur jumla tarkibidagi *روی در هم آوردن (ruy dar ham āwardan)* qoʻshma feʼli morfem tarkibi yuqoridagi jumla tarkibida kelgan qoʻshma feʼl bilan bir xil boʻlsa ham, maʼnoviy jihatdan farqlanadi. Shunga koʻra mazkur feʼllarni omonim sifatida baholash mumkin.

Quyidagi jumlada *روی در هم آوردن (ruy dar ham āwardan)* feʼliga sinonim boʻla oladigan qoʻshma feʼl keltirilgan. Ikki qoʻshma feʼlni morfem tarkibi jihatidan predloglar farqlab turadi: *روی به*

هم آوردن = روی در هم آوردن

Grammatik maʼnosiga koʻra *در (dar)* predlogi oʻzbek tilidagi oʻrin-payt kelishigiga, *به (be)* predlogi esa joʻnalish kelishigi bajaradigan funksiyaga toʻgʻri keladi. Shunday boʻlsa ham predloglarning almashinuvi qoʻshma feʼlining umumiy hosila maʼnosiga taʼsir oʻtkazmaydi:

ملک روی ازین سخن بهم آورد.

Pādšāh ruy az in soxan beham āward. (G.104-bet).

Tarjiması: *Podshoh bu soʻzdan yuzini burishtirdi.*

روی (ruy) soʻzi ism qism boʻlib kelgan qoʻshma feʼllarda mazkur soʻzning maʼnosi qisman boʻlsa ham saqlanadi. Qoʻshma feʼlining umumiy hosila maʼnosida yordamchi feʼlga nisbatan koʻproq ulushni egallaydi yaʼni asosiy semantik yuk ism qismga tushadi.

Quyidagi jumlada esa *ruy (yuz)* soʻzi ishtirok etgan murakkab qolipli qoʻshma feʼlni koʻrish mumkin. Yuqoridagi uch jumlada feʼl qism vazifasini *āwardan (keltirmoq)* feʼli bajargan boʻlsa, mazkur gapda *kašidan (tortmoq, chekmoq)* sodda feʼli bajargan.

حاکم از گفتن او برنجید و روی از نصیحت در هم کشید و برو التفات نکرد.

Hākem az goftan-e u beranjid wa ruy az nasihat dar ham kašid wa baru eltefāt nakard. (G. 119-bet).

Tarjiması: *Hokim uning soʻzlaridan ranjidi va uning nasihatdan yuzini burishtirdi va unga iltifot qilmadi.*

دست (dast – qoʻl) soʻzi ishtirok etuvchi qoʻshma feʼllar. “Guliston”da mazkur soʻz ishtirok etgan qoʻshma feʼllar ham koʻp uchraydi. Ularning 63 oʻrinda ishlatilishi kuzatiladi. *Dast+yordamchi feʼl* tipidagi qoʻshma feʼllarning aksariyati semantikasida shu aʼzo bilan bajariladigan harakat semasi anglashiladi. Grammatik jihatdan esa ularning distant va kontakt holatda kelishi kuzatiladi. Distant holatda kelganda *dast* soʻzi oʻzidan keyin kelgan leksik birliklar bilan izofasiz bogʻlanadi:

پسر در یافت و دست از طعام کشید.

Pesar dar yāft wa dast az taām kašid.

Tarjiması: *Oʻgʻil tushundi va taomdan qoʻlini tortdi.*

دست (dast – qoʻl) soʻzi bilan yasalgan qoʻshma feʼllarning baʼzi oʻrinlarda infinitiv shaklda kelishi ham kuzatiladi. Mazkur holatda u otga xos xarakter namoyon qilib, otga xos sintaktik vazifalarda keladi:

چو دارند گنج از سپاهی دریغ.

دریغ آیدش دست بردن به تیغ.

Ču dārand ganj az sepāhi dariy,

Dariy āyadaš dast bordan be tiy.

Mazmuni: *Agar askardan zarni darigʻ tutsalar, askar ham shamshirga qoʻl urishdan oʻzini tortadi.*

Dast (qoʻl) soʻzi bilan yasalgan qoʻshma feʼllarning ism va feʼl qismlari baʼzi oʻrinlarda almashgan holatda kelishi ham uchraydi. Yuqorida taʼkidlaganimizdek, bu holat sheʼriy matnlarda vazn va ritm talabi bilan yuzaga keladi. Ushbu xususiyat ham qoʻshma feʼllarni boshqa soʻz turkum qoʻshma soʻzlaridan farqlanishiga sabab boʻluvchi omillardan biri sanaladi:

نترسد آن که بر افتادگان نبخشاید
که گر ز پای در آید کشش نگیرد دست.

Natarsad ān ke bar oftādegān nabaxšāyad

*Ke gar zi pāy dar āyad kasaš **nagirad dast**.*

Mazmuni: *Bechoralarga rahm qilmaganidan qoʻrqmaydimiki, gar yiqiladigan boʻlsa, hech kim qoʻlidan tutmasa.*

Quyidagi sheʼriy matnda “*dast šostan*” (“*voz kechmoq*”). Soʻzma-soʻz “*qoʻl yuvmoq*”) feʼlida yordamchi feʼl qism misra boshida, ism qism esa misra oxirida kelishi kuzatiladi:

بشوی ای خردمند از آن دوست
که با دشمنانت بود هم نشست.

Bešuy, ey xeradmand, az ān dust dast

Ke bā došmanānat buwad hamnešast. (G. 525-bet).

Mazmuni: *Ey oqil inson, dushmanlaring bilan suhbatdosh boʻlgan doʻstdan voz kech.*

Baʼzi oʻrinlarda *dast (qoʻl)* soʻzi bilan yasalgan qoʻshma feʼllarda ism qism ham, feʼl qism ham oʻz maʼnosini tamoman yoʻqotadi. Qoʻshma feʼl koʻchma maʼno ifodalaydi:

گفت: ای پادشاه روی زمین! به زورآوری بر من دست نیافت بلکه مرا از علم کشتی دقیقه‌ای مانده بود و همه عمر از من دریغ
همی‌داشت امروز بدان دقیقه بر من غالب آمد.

Goft: “*Ey pādšāh-e ruy-e zamin! Be zurāwari bar man **dast nayāft** balke marā az elm-e košti dayiye-i mānde bud wa hame omr az man dariy hami dāšt. Emruz bedān dayiye-i bar man yāleb āmad*”.

Tarjimasi: *Dedi: “Ey yer yuzining podshohi! Kuchda u mendan gʻolib chiqmadi, balki menda kurash ilmida bir usul qolgan edi va uni butun umr mendan darigʻ tutgan. Bugun oʻsha usul bilan ustimdan gʻalaba qildi”.*

Yuqorida keltirilgan jumla tarkibidagi *dast yāftan* –soʻzma soʻz “*qoʻl topmoq*”) “*zafar quchmoq*”, “*gʻalaba qilmoq*” maʼnolarini anglatadi. Maʼnoviy jihatdan *gʻalab āmadan* – *gʻolib kelmoq*) feʼli bilan sinonimik qatorni hosil qiladi. Y.A.Rubinichik taklif qilgan semantik tasnifga koʻra qoʻshma feʼlni tashkil etuvchi qismlarning har ikkisi oʻzining leksik maʼnosini toʻliq yoʻqotsa va qoʻshma feʼlning maʼnosi qismlarning maʼnosidan kelib chiqamasa, bunday feʼllar modellashmagan qoʻshma feʼllarning motivlashmagan maʼnoli [5, 160] guruhiga kiritiladi.

Ushbu fikrlarga tayangan holda *dast yāftan* (dast yāftan) feʼlini ham shu guruhga kiritish mumkin.

پای (pāy – oyoq) soʻzi ishtirok etuvchi qoʻshma feʼllar. “Guliston” asarida somatik birliklar sirasiga kiruvchi *pāy (pāy – oyoq)* soʻzi qatnashgan qoʻshma feʼllar nisbatan kam uchraydi. Ularni yetti oʻrinda uchratish mumkin.

Aksariyat oʻrinlarda *pā(y)* soʻzi ishtirok etgan qoʻshma feʼllarning morfem qismlari oʻz leksik maʼnosini yoʻqotadi, yaʼni motivlashmagan maʼnoli qoʻshma feʼllar yasaladi. Quyidagi jumla tarkibida kelgan *pāy gereftan* – (*soʻzma-soʻz “oyoq olmoq”, “oyoq tutmoq*”) feʼlining lugʻatlarda “*rivojlanmoq*”, “*kuchaymoq*”, “*mustahkam boʻlmoq*” kabi maʼnolari beriladi. [3, 254]

درختی که اکنون گرفته است پای
به نیروی مردی برآید ز جای.

Deraxti ke aknun gerefte ast pāy

Be niru-ye mardi bar āyad zi jāy. (G. 58-bet).

Mazmuni: *Yangi tomir tutgan daraxt bir kishining kuchi bilan joyidan chiqadi.*

Shuningdek *pāy* soʻzining “*predlog+ism+yordamchi feʼl*” modelidagi qoʻshma feʼllar tarkibida ham kelishi kuzatiladi:

مرد بی توشه که افتاد از پای
بر کمر بند او چه زر چه خرف؟

Mard-e bituše ke oftād az pāy

Bar kamarband-e u če zar če xazaf. (G. 264-bet).

Mazmuni: *Yoʻl xaltasiz holdan toygan odamning belbogʻida oltin boʻldi nima-yu, sofol parchasi boʻldi nima?*

Yuqoridagi misollardan tashqari “Guliston” asarida *pāy* soʻzi ishtirokida yasalgan quyidagi qoʻshma feʼllarni uchratildi: *Pāy dāštan, pāy kašidan, pāy nehādan.*

دل (del) soʻzi soʻzi ishtirok etuvchi qoʻshma feʼllar. Qoʻshma feʼllarda ism qism vazifasida kelganda, asosan, “*koʻngil*”, “*qalb*” maʼnosini ifodalab keladi. Mazkur soʻz ham qoʻshma feʼllarning yasalishida boshqa somatik birliklar *sar* va *dast* soʻzlari singari faol hisoblanadi. “Guliston” asari

TILSHUNOSLIK

matnini tahlil qilish davomida mazkur soʻz ishtirok etgan qoʻshma fe'llarning oʻttiz ikki oʻrinda kelganligi aniqlandi. Mazkur soʻzning asarda *kašidan*, *dādan*, *gereftan*, *bastan*, *robudan*, *bar dāštan*, *nehādan*, *feriftan* kabi sodda fe'llar bilan birikib qoʻshma fe'llar yasaganini koʻrish mumkin:

در چشم من آمد آن سهی سرو بلند
برپود دلم ز دست و در پای فگند
این دیده شوخ می کشد دل بکمند
خواهی که بکس دل ندهی دیده ببند.

Dar češm-e man āmad ān sihi sarw-e boland,
Berobud delam zi dast wa dar pāy fegand.
In dide-ye šux mikašad del bekamand,
Xāhi ke bekas del nadehi dide beband. (G.391-bet).

Mazmuni: *Ul sarvqomat koʻzimning oldida koʻrindi-yu, koʻnglimni oʻgʻirladi va oyoqqa ishq bandini soldi. Bu beparvo shoʻx koʻzlar esa ishq zanjiriga muhtalo qiladi. Agar hech kimsaga koʻngil bermaslikni istasang, koʻzingni yumib ol.*

Quyidagi baytda esa “*del*” soʻzining “*bastan*” sodda fe’li hamda “*bar dāštan*” prefiksli fe’li bilan qoʻshma fe’l yasagani kuzatiladi. Ikki qoʻshma fe’l sematik jihatdan zid ma’noli hisoblanadi:

نباید بستن اندر چیز و کس دل
که دل بر داشتن کاریست مشکل

Nabāyad bastan andar čiz wa kas del
Ke del bar dāštan kārīst moškel. (G. 381-bet).

Mazmuni: *Biror bir narsaga yoki kimsaga koʻngil bogʻlash kerak emas, chunki keyin koʻngil uzish mushkul ishdir.*

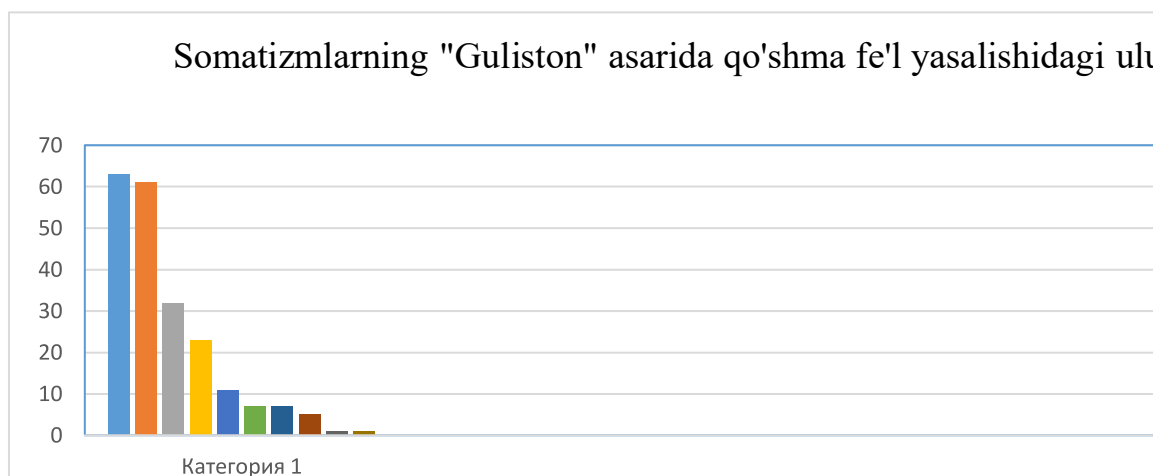
Yuqorida keltirilgan jumlada *del bastan* va *del bar dāštan* qoʻshma fe'llarining har ikkisi ham infinitiv shaklda kelgan. Shuningdek, *del bastan* qoʻshma fe'lining ism va yordamchi fe'l qismlari o'zni almashib distant holatda kelgan. Yuqoridagi misollardan koʻrinadiki, *del* soʻzi ishtirokida yasalgan qoʻshma fe'llarning har ikki komponenti aksariyat oʻrinlarda koʻchma maʼnoda keladi. Yuqorida keltirilgan somatik birliklardan tashqari bir oʻrinda *kaf* (*kaf – kaft*) soʻzi bilan (*be kaf āwardan – qoʻlga kiritmoq*), bir oʻrinda *bar* (*bar – koʻkrak*) soʻzi bilan (*dar bar kardan – kiymoq*) qoʻshma fe’l yasalishi kuzatiladi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

“Guliston” asaridagi qoʻshma fe'llarning lisoniy va statistik tadqiqi boʻyicha quyidagi natijalar olindi.

1-jadval

T/r	Somatizm	Qoʻshma fe’l yasalishidagi ishtiroki
1	Dast (qoʻl)	63 oʻrinda
2	Sar (bosh)	61 oʻrinda
3	Del (yurak)	32 oʻrinda
4	Ru (yuz)	23 oʻrinda
5	Zabān (til)	11 oʻrinda
6	Pā (oyoq)	7 oʻrinda
7	Češm (koʻz)	7 oʻrinda
8	Dide (koʻz)	5 oʻrinda
9	Kaf (kaft)	1 oʻrinda
10	Bar (koʻkrak)	1 oʻrinda

Asarda 211 o'rinda somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo'shma fe'llarning qo'llanilishi kuzatiladi. Bu asarda keltirilgan jami qo'shma fe'llarning 10.9 foizini tashkil qiladi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan misollar va ularning tahlillaridan ko'rinadiki, somatik birliklar ishtirokida yasalgan qo'shma fe'llarning aksariyatida umumiy hosila ma'no qismlarning ko'chma ma'nolari yig'indisi asosiga quriladi. Mazkur guruhga kiruvchi fe'llarda ism qism o'zining ma'nosini saqlaydi, fe'l qismning ma'nosi butunlay yo'qotiladi yoki o'zgarishga uchraydi. Lingvostatistik tahlillar qo'shma fe'l yasalishida sar (bosh) va dast (qo'l), del (yurak), ru (yuz) so'zlarining faol, zabān (til), pā (oyoq), češm (ko'z), dide (ko'z) so'zlarining o'rta, bar (ko'krak) va kaf (kaft) so'zlarining nofaol ekanligini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Quronbekov A. Fors tili leksikologiyasi. – Toshkent: TDSHU, 2009. – 98 b.
2. Алимова Х.З. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи. Диссертация автореферати. – Toshkent: – 2005. – 49 b.
3. 1606 . ص. – 1998. تهران: دانشگاه تهران، جلد ششم. لغتنامه دهخدا. علی اکبر دهخدا.
4. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Том 1. – Москва: Русский язык, 1983. – 801 с.
5. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского языка. – Москва, 1981. – 276 с.